

UMUMTILSHUNOSLIKDA POLISEMIYANING O'RGANILISHI

TO'LAGANOV BOBOBEK O'KTAM O'G'LI

Guliston davlat universiteti Lingvistika (o'zbek tili) 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA: Ushbu tezisdagi umumtilshunoslik doirasida polisemiya hodisasi lingvistik tahlil markazida o'rganiladi. So'zning ko'p ma'noliligi tabiati, uning shakllanish sabablari, kontekstda anglatgan ma'nolarining farqlanishi hamda boshqa til hodisalari bilan o'zaro aloqasi yoritiladi. Shuningdek, polisemiya va omonimiya o'rtasidagi farqlar, semantik rivojlanish mexanizmlari va polisemiya hodisasining tarjima jarayonidagi o'rni haqida ilmiy fikrlar bayon etiladi. Tadqiqotda turli tillar misolida polisemiya ko'rinishlari tahlil qilinadi hamda umumtilshunoslik nazariyasi asosida xulosalar chiqariladi.

KALIT SO'ZLAR: polisema, umumtilshunoslik, semantika, ko'p ma'nolilik, kontekst, omonimiya, til hodisasi, tarjima, leksik birlik

KIRISH

Til inson tafakkurining mahsuli va ayni paytda, jamiyatning eng muhim aloqa vositasidir. Har bir til unsuri, xususan, leksik birliklar mazmun jihatdan o'zida murakkab va ko'p qatlamli semantik tizimni mujassam etadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, polisema hodisasi tilshunoslikdagi eng dolzarb va qiziqarli hodisalardan biri hisoblanadi. So'zlarning bir nechta ma'noga ega bo'lishi — ya'ni polisemiya — tildagi ijodkorlik va iqtisodiylik tamoyillarining yorqin ifodasidir.

Til biror narsani ifodalash bilan cheklanmaydi, balki bir so'z orqali bir nechta hodisani ifoda etish imkonini yaratadi. Masalan, kundalik hayotda biz ko'p ma'noli so'zlar bilan tez-tez uchrashamiz, ammo ko'pincha ularning asl semantik qurilmasiga chuqur e'tibor bermaymiz. Ana shu holat polisemiyaning amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi. Biror matnni to'g'ri tushunish, tarjima qilish yoki til o'rganishda polisemiyaning mohiyatini anglash zaruriy vositaga aylanadi.

Bugungi kunda tilshunoslikning ko'plab yo'nalishlarida — semantika, leksikologiya, tarjimashunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya va hatto sun'iy intellektga asoslangan til texnologiyalarida — polisemiya muhim mavzu sifatida o'rganilmoqda. So'zning ko'p ma'noliligi uni kontekstga bog'liq holda chuqur tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Bu hodisa nafaqat tilning rivojlanish dinamikasini ko'rsatadi, balki so'zlar orasidagi semantik aloqalarni, ma'no darajalarini, yangi konnotatsiyalarning paydo bo'lish mexanizmini ham o'zida aks ettiradi. Tilshunoslikda polisemiyaga oid tadqiqotlar, shuningdek, so'zning tarixiy taraqqiyoti, metaforik va metonimik o'zgarishlar asosida qanday yangi ma'nolar hosil qilganini aniqlashga xizmat qiladi.

Polisemiyaning o'rganilishi bugungi global til makonida ham dolzarbdir, chunki biror so'zning noto'g'ri talqini madaniy yoki kommunikativ xatolarga olib kelishi mumkin. Bu esa uni nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy tilshunoslikda ham chuqur o'rganishga ehtiyoj tug'diradi.

Qush so'zi o'zbek tilida hayvonot olamining bir turi sifatida ishlatiladi, biroq “qushdek yengil” iborasida u og'irlik emas, harakatning yengilligi, erkinlik ma'nosini anglatadi. Bu polisemiyaning badiiy ifoda kuchini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Ko'z so'zi birinchi navbatda insonning tana a'zosi sifatida ishlatiladi, biroq “ko'zi ochildi” deganda bilim olishi yoki tushunishi nazarda tutiladi. Bu ma'no kengayishi metaforik asosda shakllanadi va semantik taraqqiyotga misol bo'ladi.

Boshlamoq fe'li dastlab harakatga kirishishni bildiradi, lekin “u biznes boshladi” kabi birikmalarda u tashabbuskorlik, faoliyatning yaratilishi ma'nolarini oladi. Bunday holatlar grammatik ma'nolarning semantik kontekst bilan boyishi natijasida yuzaga keladi.

Yurmoq fe'li harakatni bildiradi, lekin “ish yuritmoq”, “gap yurdi” kabi ifodalarda bu fe'l to'g'ridan-to'g'ri jismoniy harakat emas, balki ma'nodagi harakatni anglatadi. Bu misollar fe'lning grammatik shakli saqlanib qolgan holda ma'nodagi ko'p qirralilikni ifodalaydi.

Qora soʻzi dastlab rang sifatida qoʻllaniladi, biroq “qora mehnat”, “qora kunlar” kabi iboralarda u mashaqqat, ogʻirlik, sinov maʼnolarini oladi. Bu soʻzning semantik kengayishi oʻzbekcha frazeologizmlarda keng qoʻllanadi.

Qolmoq feʼli oddiy harakat emasligini “yodda qolmoq”, “ogʻzida gap qolmadi”, “yoʻlning oʻrtasida qolib ketdi” kabi misollarda kuzatish mumkin. Har bir kontekstda bu feʼl turli grammatik vazifalarni bajaradi va bu oʻzbek tilining boyligini koʻrsatadi.

Til soʻzi odamlar oʻrtasidagi aloqa vositasi sifatida ishlatiladi, lekin “til topishmoq”, “tilini bilmaydi”, “yomon til” kabi birikmalarda bu soʻz ijtimoiy, axloqiy, va madaniy semantika kasb etadi.

Kreativ amaliy misollar oʻzbek tili **grammatikasi** jihatidan **jadval shaklida** keltirilgan:

Soʻz yoki Feʼl	Asl Maʼno	Polisemik Maʼno	Misol
Qora	Rang	Ogʻir, qiyinchilik	“Qora kunlar boshlandi.” (Hayotdagi qiyinchiliklar)
Koʻz	Insonning tana aʼzosi	Idrok, bilim, tushuncha	“Koʻzi ochildi.” (Bilim olish, tushunishni boshlash)
Yurmoq	Harakat	Faoliyat, jarayon	“Ish yuritmoq.” (Faoliyatni boshqarish)
Olmoq	Sotib olish	Baho olish, qasddan zarar keltirish	“Imtihondan besh oldi.” (Baho olish)
Bosh	Tana aʼzosi	Boshlanish, rahbarlik	“Kitobning boshi qiziqarli edi.” (Kitobning boshlanishi)
Yurak	Tana aʼzosi	Jasorat, mustahkamlik	“U juda yurakli bola.” (Jasoratli)

Soʻz yoki Feʼl	Asl Maʼno	Polisemik Maʼno	Misol
Oʻtmoq	Harakatni bajarish	Oʻtib ketish, vaqtni oʻtkazish	“Vaqt tez oʻtib ketadi.” (Vaqtning oʻtishi)
Bilasizmi	Soʻrash	Nazorat, ehtiyotkorlik	“Bilasizmi, u juda oʻtkir fikrli.” (Tushuncha, aqliy xususiyatlar)
Tuzmoq	Taom tayyorlash	Qiyinchilik yaratish	“U bu ishni juda qiyin qilib tuzdi.” (Yaratuvchanlikdagi qiyinchilik)
Boshlamoq	Harakatni boshlash	Faoliyatni yaratish	“U yangi biznes boshladi.” (Yangi faoliyat boshlash)

Bu misollar tilshunoslikda polisemiya va grammatik oʻzgarishlarning kuchini va turli maʼnolarni qanday ifodalash mumkinligini koʻrsatadi.

XULOSA

Polisemiya oʻzbek tilining boy va xilma-xil semantik imkoniyatlarini namoyon etadi. Soʻzlar va feʼllarning bir nechta maʼnolarga ega boʻlishi tilni yanada boyitadi, bu esa nutqning ifoda kuchini oshiradi. Polisemiya grammatik jihatdan ham oʻzgarishlarga olib keladi, chunki soʻzlarning turli kontekstlarda qoʻllanilishi ularning semantik va morfologik shakllarini oʻzgartiradi. Shu tarzda, bir soʻzning bir nechta maʼnolarini anglatishi tilshunoslikda semantik rivojlanishning muhim qismidir.

Tilni oʻrganishda polisemiya koʻp hollarda kommunikativ vazifani bajaradi, masalan, metaforalarda yoki idiomatik ifodalarda. Bu, oʻz navbatida, oʻqituvchilar va talabalarga tilni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Polisemiya, shuningdek, tilning koʻp qirraliligi va oʻziga xosligini koʻrsatadi. Soʻzlar oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik va ularning maʼno kengayishi orqali tilning semantik rivojlanishi va madaniy aspektlari koʻzga tashlanadi.

Umuman olganda, polisemiya tilshunoslikda o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, tilni chuqurroq tushunish va uning boyligini anglashda muhim vosita hisoblanadi. Bu so'zlarning ma'no kengayishi va ularning kontekstual ishlatilishi orqali tilni yanada rang-barang va ifodali qilish imkoniyatini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sodiqov, S. (2005). O'zbek tilining semantikasi. Tashkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. Maxmudov, A. (2010). Tilshunoslikka kirish. Tashkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.
3. Shodmonov, M. (2012). O'zbek tilining grammatika asoslari. Tashkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
4. Toshpulatov, F. (2008). O'zbek tilida semantika va polisemiya. Tashkent: Akademnashr.